

Vragen bij het leven

Een sociologie van de zielzorg

Inaugurale rede, uitgesproken door
Prof. dr. Kees de Groot

Na het behalen van zijn vwo-diploma aan het Johannes College in Den Helder, studeerde **Kees de Groot** (1966) sociologie aan de Universiteit van Amsterdam, met bijvakken godsdienstsociologie aan de Vrije Universiteit en de Katholieke Theologische Hogeschool Amsterdam. Hij studeerde in 1989 af op een scriptie over de eindtijdverwachting van een plaatselijke pinkstergemeente en werd benoemd als assistent in opleiding aan de Rijksuniversiteit Leiden en als docent (godsdienst)sociologie aan de Katholieke Theologische Universiteit Utrecht. In 1995 promoveerde hij op een proefschrift over de relatie tussen religie en geestelijke gezondheidszorg. Hierna doceerde hij godsdienstsociologie aan het Universitair Centrum voor Theologie en Pastoraat te Heerlen en levensbeschouwelijke vorming en maatschappijleer aan het Ashram College in Alphen aan den Rijn.

In 1996 begon hij met de studie theologie aan de Theologische Faculteit Tilburg. Daarnaast werd hij medewerker kerkopbouw aan het bisdom Rotterdam en docent godsdienst- en onderwijssociologie aan de Fontys Hogescholen Theologie en Levensbeschouwing in Amsterdam. Hij behaalde zijn doctoraal *cum laude* met een scriptie over geloofsverantwoording, een collectie van drie essays waarvan de eerste (over het verrijzenisgeloof) werd bekroond en gepubliceerd door de Radboudstichting: *Atheïst, katholiek, evangelisch* (2001). Aansluitend volgde hij de Praktische Vorming Pastoraat en werd hij in 2002 benoemd als universitair docent praktische theologie aan de Theologische Faculteit Tilburg.

Hij deed onderzoek naar parochies, religieuze bewegingen, het mediapastoraat, en religie in de publieke ruimte en werkte mee aan een studieboek praktische ecclesiologie: *Levend Lichaam* (Kok, 2007). Volgende onderzoeksterreinen waren spirituele centra, geestelijke verzorging, theater en events (voor online-platform Nieuw Wij), de ontwikkeling van de godsdienstsociologie, en het katholiek sociaal denken. In 2018 verscheen bij Routledge zijn monografie *The Liquidation of the Church*. Op 1 september 2019 werd hij benoemd tot bijzonder hoogleraar vanwege het Kenniscentrum voor levensbeschouwing en geestelijke volksgezondheid (KSGV). Op 1 januari 2021 werd hij aangesteld als gastonderzoeker aan de Universitetet i Agder (Noorwegen), mede voor het boekproject *Religion in Comics*.

Vragen bij het leven

Een sociologie van de zielzorg

Prof. dr. Kees de Groot

Rede

In verkorte vorm uitgesproken bij de openbare aanvaarding van het ambt van bijzonder hoogleraar 'Levensbeschouwing en geestelijke volksgezondheid, met bijzondere aandacht voor de maatschappelijke aspecten' aan Tilburg University op 29 januari 2021 door prof. dr. Kees de Groot

© C.N. de Groot, 2021
ISBN: 978-94-6167-438-8

Dit werk is gepubliceerd onder licentie CC BY-NC-ND 4.0. Zie voor lees- en gebruiksrechten:
<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/deed.nl>

www.tilburguniversity.edu

Vragen bij het leven

Een sociologie van de zielzorg

Inhoud

1. Inleiding
2. Van zielzorg tot ggz
3. Van instellingspastoraat naar geestelijke verzorging aan huis
4. Tweemaal een proces van professionalisering
5. Waar blijft de ziel?
6. Dankwoord
7. Literatuur

I.

Inleiding

De contactmomenten in de kerkelijke zielzorg mogen dan drastisch zijn afgenomen; daarbuiten kan van een voorzichtige bloei worden gesproken.¹ Sinds 2019 wordt geestelijke verzorging bij mensen thuis (sinds de pandemie moet daaraan worden toegevoegd: fysiek of virtueel) van staatswege vergoed, voor zover zij behoren tot drie specifieke categorieën: vijftig jaar of ouder, lijdend aan een levensbedreigende aandoening, of wonend in het aardbevingsgebied.² Dit besluit gaf een impuls aan de vrijgevestigde geestelijk verzorgers die enkele jaren geleden op het toneel verschenen en op diverse creatieve manieren hun inkomen moesten zien te verwerven. De Minister van Volksgezondheid, Welzijn en Sport maakt uitdrukkelijk beleid voor geestelijke verzorging thuis vanwege de beoogde meerwaarde en effectiviteit. Aangezien ouderen met behoefte aan zorg geacht worden zo lang mogelijk thuis te wonen, is het wenselijk dat ze ook daar de geestelijke verzorging ontvangen die ze in een verpleeghuis zouden hebben gekregen. Ook past geestelijke verzorging in de strijd tegen eenzaamheid. Wanneer het eigen netwerk en de reguliere zorgverlening mensen in ingrijpende levenssituaties niet voldoende kunnen ondersteunen bij het geven van zin en betekenis, kan een beroep worden gedaan op een geestelijk verzorger als expert. Op de middellange termijn wil de minister “komen tot een landelijk dekkend en kwalitatief goed aanbod van levensbegeleiding voor ouderen en hun naasten”.³

Al langer wordt geestelijke verzorging gefinancierd vanuit publieke middelen voor militairen, gedetineerden, ziekenhuispatiënten, bewoners van zorginstellingen (ouderen, jongeren, mensen met een beperking of die kampen met hun geestelijke gezondheid), cliënten van revalidatieklinieken, politieagenten en studenten in het hoger onderwijs. Er is, kortom, een merkwaardig conglomeraat

- 1 Hans Schmeets, *Wie is religieus, en wie niet?*, Centraal Bureau voor de Statistiek (Den Haag, 2018), <https://www.cbs.nl/nl-nl/achtergrond/2018/43/wie-is-religieus-en-wie-niet>.
- 2 Geestelijke verzorging wordt in de beroepsstandaard van de VGZ omschreven als “professionele begeleiding, hulpverlening en advisering bij zingeving en levensbeschouwing”. *Beroepsstandaard Geestelijk Verzorger*, 2015, accessed 1 August 2017, <https://vgz.nl/over-de-vgz/beroepsstandaard-gv-2015/>. Annelieke Damen en Carlo Leget, *Kennissynthese onderzoek naar geestelijke verzorging in de palliatieve zorg*, Universiteit voor Humanistiek, in opdracht van ZonMw (4 oktober 2017), <https://www.zonmw.nl/nl/onderzoek-resultaten/palliatieve-zorg/kennissynthese-geestelijke-verzorging/>. Hugo de Jonge, *Kamerbrief Aanpak geestelijke verzorging/levensbegeleiding*, (Den Haag 2018, 8 oktober). Zie ook de bijlage daarbij: Ed Maagdelijn et al., *Geestelijke Verzorging. Een inventariserend onderzoek naar de huidige situatie omtrent bereikbaarheid en financiering*, Zorgvuldig advies (8 oktober 2018 2018), <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/kamerstukken/2018/10/08/kamerbrief-over-aanpak-geestelijke-verzorging-levensbegeleiding>.
- 3 De Jonge, *Kamerbrief Aanpak geestelijke verzorging/levensbegeleiding*, 4.

van doelgroepen ontstaan, of liever: een bonte verzameling van situaties waarin mensen geestelijke verzorging kunnen ontvangen. In veel gevallen is het aanbod gefundeerd in de vrijheid van godsdienst en levensovertuiging, in andere in de toegevoegde waarde van de geestelijke verzorging aan het primaire proces van de organisatie, bijvoorbeeld door het bevorderen van welzijn of het goed functioneren van werknemers. Soms wordt ook de confessionele identiteit van een instelling uitgedrukt in het belang dat aan geestelijke verzorging wordt gehecht, zoals bij het studentenpastoraat aan deze universiteit.

Dat het sinds kort, weliswaar in beperkte gevallen, mogelijk is om als afzonderlijk individu, dus buiten een georganiseerd verband, (gesubsidieerde) geestelijke verzorging te ontvangen is opmerkelijk. Dergelijke vormen van begeleiding worden immers doorgaans vanuit de *civil society* aangeboden, met name vanuit religieuze organisaties zoals kerken, en heten dan bijvoorbeeld pastoraal werk. Zijn we er nu, opnieuw, getuige van dat een religieuze praktijk het moet afleggen tegen een seculiere? Dat staat te bezien.

Om de verschillende fenomenen met elkaar te kunnen vergelijken, bekijk ik deze vanuit een breder perspectief dat ik ontleen aan de klassieke socioloog Max Weber. In zijn optiek zijn er in elk type samenleving wel personen, of zelfs instanties te onderscheiden die in geval van individueel lijden, zoals bij ziekte en rampspoed, soelaas pogen te brengen. Hun praktijken schaaft hij onder het algemene begrip *zielzorg*.⁴ Deze hebben met elkaar gemeen dat ze er mee aanvangen de ander te laten spreken, waarna een rituele handeling kan volgen, woorden en gebaren van troost, of religieus onderricht. Ook buiten de religieuze context is dit begrip bruikbaar gebleken.⁵

Wat in het bijzonder opvalt, is de naamgeving van de instantie die bemiddelt bij

4 Max Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft* (Tübingen: J.C.B. Mohr (Paul Siebeck), 1980 [1921]), 283. Vgl. Max Weber, *Max Weber Gesamtausgabe*, vol. I, 19 (Tübingen: J.C.B. Mohr (Paul Siebeck), 1989), 90 e.v. Ik licht dit begrip dus uit het verband van diens these van onttovering. Vgl. Hans Joas, *De macht van het heilige: een alternatief voor de geschiedenis van de onttovering* (Rotterdam: Lemniscaat, 2018), 262.

5 P. Bourdieu, 'Le champ religieux dans le champ de manipulation symbolique,' in G. Vincent (red.), *Les nouveaux clercs*, Histoire et société (Genève: Labor et fides, 1985); C.N. de Groot, *Naar een nieuwe clerus. Psychotherapie en religie in het Maandblad voor de Geestelijke Volksgezondheid* (Kampen: Kok Agora, 1995).

de aanvraag van geestelijke verzorgers: Centrum voor Levensvragen.⁶ Een halve eeuw geleden kenden we in Nederland Bureaus voor Levens- en Gezinsvragen. Deze liggen, via de Riagg's van eind vorige eeuw, mede aan de grondslag van het huidige stelsel van geestelijke gezondheidszorg.⁷ De geschiedenis herhaalt zich nooit. Toch meen ik dat het zinvol is om terug te kijken naar de Bureaus voor Levens- en Gezinsvragen om te begrijpen wat er kan gebeuren met de aandacht voor de ziel wanneer de verhoudingen tussen staat, markt en *civil society* veranderen. Wat valt er voor de huidige Geestelijke Verzorging Thuis te leren van de ambulante hulp bij levensvragen uit voorgaande decennia? Hoe verschoof hier de verhouding tussen staat en *civil society* en hoe verhiel zich dit tot de wijze waarop zielzorg invulling kreeg? Meer toegespitst is mijn vraag: wat heeft de verstatelijking van de aandacht voor levensvragen betekend voor de zielzorg en wat valt daarvan te leren bij de huidige vorming van geestelijke verzorging aan huis?

Om deze vraag te beantwoorden, zal ik eerst nagaan welke ontwikkelingen zichtbaar worden in de overgang van door kerken geïnitieerde zielzorg naar ambulante geestelijke gezondheidszorg. Dan schets ik enkele trends in de contemporaine ontwikkeling naar geestelijke verzorging aan huis. Vervolgens vergelijk ik beide ontwikkelingen. Dit roept de vraag op naar waar het in de zielzorg om gaat.

6 T.H. Zock et al., *Best practices voor integratie van geestelijke verzorging in zorg rond de thuissituatie* (V2 DataverseNL, 2020).

7 Tom van der Grinten, *De vorming van de ambulante geestelijke gezondheidszorg: een historisch beleidsonderzoek* (Baarn: Ambo, 1987).

2.

Van zielzorg tot ggz

Terwijl de huidige, zogenaamde *eerstelijns* geestelijke verzorging zich concentreert op de strijd tegen eenzaamheid en de zorg aan het einde van het leven, richtten de centra voor zielzorg die vanaf de jaren dertig tot de jaren tachtig van de vorige eeuw actief waren, zich aanvankelijk op het huwelijk en kwesties die opdoemden vóór het begin van het leven. Vanuit de protestantse kerken werden Bureaus voor Levens- en Gezinsvragen – of: Gezinsmoeilijkheden – opgericht waarin eerst predikanten, maar later *caseworkers* (psychologisch geschoolde maatschappelijk werkers) onder supervisie van een psychiater, een kortdurende reeks gesprekken voerden ter ondersteuning van (jong)gehuwden. Relatie- en opvoedingsproblemen waren hierin de gebruikelijke onderwerpen. Iets dergelijks gebeurde, onder de vleugels van de Katholieke Centrale Vereniging voor Geestelijke Volksgezondheid, vanaf de jaren vijftig ook vanuit katholieke kring, naast de Bureaus voor *Huwelijksvoorlichting* die al eerder waren opgericht vanuit de R.K. Artsenvereniging. Deze waren echter nog bedoeld als alternatief voor de bureaus van de Neo-Malthusiaanse Bond, de latere NSVH, en werden bemenst door een priester en een arts. Hier stond niet voorop hoe de geestelijke gezondheid van de ouders kon worden bevorderd, maar hoe de katholieke huwelijksmoraal met betrekking tot seksualiteit en gezinsplanning kon worden nageleefd.⁸

Toch raakte ook de praktijk aan de, aldus de jurist Eugenia C. Lekkerkerker, ‘normatief’ georiënteerde bureaus, doordrongen van psychologische inzichten. Er lonkte dan ook een aantrekkelijk perspectief. Om voor subsidie van de Nederlandse Federatie voor de Geestelijke Volksgezondheid – waarvan zij wetenschappelijk medewerker was – in aanmerking te komen, moesten een psychiater en een maatschappelijk werker met een voortgezette opleiding tot de staf behoren. Deze eis sloot aan bij de verbreiding van het denken in termen van persoonlijke verantwoordelijkheid, gewetensvrijheid en geestelijke gezondheid onder katholieke psychiaters, theologen, sociologen en psychologen.⁹ De ‘doorleefde’, op de persoon

8 Vooral aan de katholieke bureaus hoorde een psycholoog tot het team. E.C. Lekkerkerker, ‘Richtlijnen voor de bureaus voor levens- en gezinsmoeilijkheden en voor de bureaus voor huwelijksaangelegenheden’, *Maandblad voor de Geestelijke Volksgezondheid* (1956). Vgl. Van der Grinten, *De vorming van de ambulante geestelijke gezondheidszorg: een historisch beleidsonderzoek*, 210-36.

9 H. Boelaars et al., *Onrust in de zielzorg* (Utrecht/Brussel: Het Spectrum, 1950); H. Ruygers, (red.), *De Horstink-lessen over het huwelijk*, Pastorale cahiers (Hilversum/Antwerpen: Landelijk Centrum voor Katholieke Actie / Nederlands Pastoraal Instituut / Paul Brand, z.j.). Vgl. R.H.J. ter Meulen, *Ziel en zaligheid: de receptie van de psychologie en van de psychoanalyse onder de katholieken in Nederland 1900-1965* (Nijmegen/Baarn: Katholiek Studiecentrum/Ambo, 1988).

toegesneden pastorale benadering die ‘geestelijke bevrijders’ zoals de katholieke psychiater Kees Trimbos die voorstonden, won het van de formele, meer afstandelijke benadering van moraaltheologen als A.W. Hoegen.¹⁰ Vanaf 1952 stonden de Nederlandse bisschoppen de variant toe die voor subsidie in aanmerking kwam, waarna de voorlichtingsbureaus langzamerhand werden opgeheven of omgedoopt.¹¹

Aan het einde van het decennium waren de kerken de controle over deze vorm van zielzorg kwijt. Die was nu niet langer in handen van de kerk, maar in handen van de door de overheid gesteunde beweging voor geestelijke volksgezondheid, die met instellingen, opleidingen en vergoedingsregelingen vaste voet aan de grond had gekregen. Geheel buiten de katholieke invloedssfeer was deze echter ook weer niet geraakt. De katholieke bureaus domineerden het veld en KVP-politica Marga Klompé was de minister van Maatschappelijk Werk die voor de bekostiging van de Bureaus voor Levens- en Gezinsvragen zorg had gedragen. Vanwege deze en andere verdiensten op het terrein van welzijnszorg van staatswege, werd zij wel Onze Lieve Vrouwe van Altijdurende Bijstand genoemd.¹² Het kerkelijke controleverlies ging gepaard met de verbreiding van een praktijk die in de kerken haar oorsprong vond, namelijk de zielzorg.¹³

Moest wat hier werd aangeboden nu zielzorg of psychotherapie gaan heten? In het richtinggevend beleidsvoorstel dat Trimbos opstelde, werden beide termen vermeden.¹⁴ In de jaren zeventig gingen de inmiddels veelal door psychologen

¹⁰ Hanneke Westhoff, *Geestelijke bevrijders: Nederlandse katholieken en hun beweging voor geestelijke volksgezondheid in de twintigste eeuw* (Nijmegen: Valkhof Pers, 1996); C.J.B.J. Trimbos, *Geestelijke gezondheidsleer en geestelijke gezondheidszorg* (Spectrum, 1959).

¹¹ Ed Simons en Lodewijk Winkeler, *Het Verrraad der Clercken. Intellectuelen en hun rol in de ontwikkelingen van het Nederlandse katholicisme na 1945* (Baarn: Arbor, 1987), 266.

¹² In 1962 waren 25 van de 46 bureaus katholiek. Zie Van der Grinten, *De vorming van de ambulante geestelijke gezondheidszorg: een historisch beleidsonderzoek*, 236. Marga Klompé was minister van Maatschappelijk Werk (1956-1963) en minister van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk (1966-1971). Dr. M.A.M. (Marga) Klompé, z.j., geraadpleegd 22 oktober 2020, https://www.parlement.com/id/vg09ll2atbta/m_a_m_marga_klompe. Voor de inbedding van Klompé's gedachtegoed in het katholiek sociaal denken zie M.E.H. Reisen, *On sails of the southwind. Marga Klompé's legacy for international social responsibility: social inclusion as a measure of relevance in science* (Tilburg: Tilburg University, 2011).

¹³ Kees de Groot, *The Liquidation of the Church*, Routledge New Critical Thinking in Religion, Theology and Biblical Studies, (London / New York: Routledge, 2018).

¹⁴ Volgens Trimbos hoorde ook zielzorg tot de zorg voor geestelijke gezondheid. Wanneer deze losgezongen zou raken van de “laatste en hoogste waarden” die worden behartigd in godsdienstige en levensbeschouwelijke groeperingen zou deze zelf verworden tot “een modern religieus streven met als summum bonum de geestelijke gezonde mens, die zo weinig mogelijke last veroorzaakt voor zijn omgeving”. Trimbos, *Geestelijke gezondheidsleer en geestelijke gezondheidszorg*, 290.

bemeste Bureaus voor Levens- en Gezinsvragen samenwerkingsverbanden aan met Medisch-Opvoedkundige Bureaus, Instituten voor Psychiatrie en Sociaal-Psychiatrische Diensten, die in 1981 werden samengesmeed tot een landelijk netwerk van Regionale Instellingen voor Ambulante Geestelijk Gezondheidszorg (RIAGG's).¹⁵ Juist de opname van deze psychosociale hulp in een centrum voor geestelijke gezondheid was internationaal gezien uniek. Binnen deze geestelijke gezondheidszorg verschoof het accent van psychodynamische, op verkenning van het innerlijk gerichte, therapie naar cognitieve gedragstherapie, die directer aanstuurde op verbetering van het functioneren. Vergoedingen werden uitgekeerd vanuit de Algemene Wet Bijzondere Ziektekosten (AWBZ). Diagnoses werden voortaan gesteld met behulp van het 'diagnostisch en statisch handboek voor psychische stoornissen' (DSM). Geestelijk lijden moest formeel volgens een medisch model worden benoemd en behandeld om die behandeling vergoed te krijgen. Wat expliciet een bijzondere vorm van zorg voor de ziel was, werd bestrijding van psychiatrische *stoornissen*.¹⁶

Hoewel het er nog steeds om ging zodanig gesprekken met mensen in geestelijke nood te voeren, dat zij in staat zouden worden gesteld om zelf weer verantwoordelijkheid voor hun leven te nemen, was de setting, de inkadering en de oriëntatie niet meer die van de levensbeschouwelijk georiënteerde zielzorg uit de jaren vijftig. De inbedding in confessionele netwerken was verlaten; de professionalisering voortgeschreden en op de fase van psychologisering volgde een fase van medicalisering. Begin jaren tachtig rees binnen het Nederlands centrum Geestelijke volksgezondheid dan ook de vraag: is de geestelijke gezondheidszorg wellicht niet alleen ook 'ontzuild', maar ook 'ontzield'?¹⁷

15 Van der Grinten, *De vorming van de ambulante geestelijke gezondheidszorg: een historisch beleidsonderzoek*.

16 Interessant is dat in dergelijke omschrijvingen de naam van een discipline wordt gebruikt om aan te duiden waar deze discipline zich op richt.

17 De twee studiedagen werden georganiseerd door de Adviescommissie Levensbeschouwing die werd ingesteld bij de reorganisatie van het Nederlands centrum Geestelijke volksgezondheid, de voorloper van het huidige Trimbosinstituut. Dorine Bauduin (red.), *Ontzuide zorg - ontzielde zorg? Institutionele aspecten van de relatie levensbeschouwing en geestelijke gezondheidszorg* (Utrecht: NcGv, 1983); Dorine Bauduin (red.), *Ontzuide zorg - ontzielde zorg? Inhoudelijke aspecten van de relatie levensbeschouwing en geestelijke gezondheidszorg* (Utrecht: NcGv, 1983).

3.

Van instellingspastoraat
naar geestelijke
verzorging aan huis

‘De zingevers’ is de titel van een podcastserie van *De Correspondent*.¹⁸ Hierin gaan journalist Lex Bohlmeijer en schrijver Nina Polak op bezoek bij geestelijk verzorgers: een wonderlijke beroepsgroep van mensen die zonder oordeel, zonder testjes en zonder medicijnen een open oor hebben voor mensen in de ggz, ziekenhuispatiënten, gedetineerden, militairen en mensen die op straat leven. De notie ‘zin’ staat centraal. Wat is iemands levensverhaal? Welke betekenissen liggen daarin vervat? Hoe biedt dat een samenhangend perspectief op momenten waarop iemand het niet meer ziet zitten? De geestelijk verzorgers stellen zich dienstbaar op. Niet zij bieden zin aan, welbeschouwd zijn hun gesprekspartners zelf de zingevers.

Je zou na het beluisteren van deze gesprekken bijna denken dat er recentelijk een geheel nieuwe professie is geboren, maar nee: er vallen ook termen als rabbi en imam. Geestelijk verzorgers bekleden voor het merendeel óók een positie in een religieus of humanistisch verband. Tot voor kort, en soms nog steeds, werd wat zij doen dan ook allereerst bijvoorbeeld ziekenhuispastoraat of gevangenispastoraat genoemd, al naargelang de setting. Voor hen die moeilijk door de reguliere zielzorg werden bereikt, werden vooral in de tweede helft van de twintigste eeuw speciaal pastores en predikanten geschoold, aangesteld en vanuit publieke middelen gefinancierd, doorgaans vanuit het principe dat een instelling die mensen langer dan een etmaal van de buitenwereld afschermt, ervoor moet zorgen dat zij tóch vrijelijk hun godsdienst of levensovertuiging kunnen belijden, beleven en bespreken. Op deze wijze wordt in Nederland een specifieke invulling gegeven aan artikel 9 van het Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens en artikel 6 van de Grondwet.¹⁹

Deze pastores, om te beginnen zij die werkzaam waren in academische ziekenhuizen, gingen er in de jaren zeventig toe over om, geheel in de geest van de oecumene, intensief samen te werken – zodanig zelfs, dat zij de patiënten onder elkaar verdeelden, onafhankelijk van hun gezindte.²⁰ Dit werkverdelingsmodel

18 Lex Bohlmeijer en Nina Polak, *Podcastserie De zingevers*, podcast audio2020-2021, <https://de-correspondent.nl/collectie/de-zingevers>.

19 *Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens*, 2010, accessed 26 juli 2017, http://www.echr.coe.int/Documents/Convention_NLD.pdf. *Grondwet voor het Koninkrijk der Nederlanden*, (2008).

Penitentiaire beginselenwet 2017, artikel 41. *Wet kwaliteit, klachten en geschillen zorg*, artikel 6a. 20 Wim Snelder, ‘Beknopte geschiedenis van de VGVZ tot 2000,’ in Jaap Doolaard (red.), *Nieuw handboek geestelijke verzorging* (Kampen: Kok, 2006).

werd de standaard en vergemakkelijkt de inpassing van nieuwe geestelijke stromingen. Door zich te profileren met de al bestaande term *geestelijke verzorging* positioneerden ze zich binnen de context van de zorg tegenover de dominante lichamelijke verzorging en namen ze enige afstand van het kerkelijke begrip *pastoraat*. Ook daarbuiten, eerst bij defensie en justitie, bleek deze benaming dienstig als paraplueterm voor onder meer ook humanistisch raadswerk en boeddhistische mediatiecurssussen. Naar de letter overigens, week de term niet heel veel af van het toen inmiddels als ouderwets geldende begrip *zielzorg*: de zorg voor ‘het geestelijke’, die intieme, waardevolle, moeilijk grijpbare dimensie van het menselijke bestaan.

Michel Foucault heeft, in navolging van Max Weber, laten zien hoe de individualiserende zorg voor de ziel, als een breed onder de bevolking verbreide praktijk, is geworteld in het vroege christendom. Voortbouwend op de door filosofen als Seneca ontwikkelde methoden om voor zichzelf te zorgen, ontwikkelde de kerk in de vierde eeuw een pastorale praktijk, veelal gericht op de omgang met de verlokkingen van het vlees, die ertoe aanspoorde om zich te verdiepen in wat er ten diepste in het zelf omging. Dat gebeurde via het gesprek met een geestelijk leidsman, een biechtvader die de mens bijstond in de geestelijke strijd. Op deze wijze werd een gebied opengelegd: het subject met al zijn zielenroerselen.²¹ In de moderne maatschappij zien we de belangstelling hiervoor in veel sectoren, maar wel heel specifiek in de geestelijke verzorging.

Hoewel sinds de jaren zestig van de twintigste eeuw steeds meer mensen ervan afzagen om contact te onderhouden met de geestelijken of ouderlingen in hun parochie of kerkelijke gemeente, wist de geestelijke verzorging binnen instellingen en instituties zich te handhaven. De profilering als zingevingsdeskundigen, naast, of in plaats van hun positie als vertegenwoordigers van een geestelijke stroming, bleek succesvol. De legitimiteit van het beroep lijkt de golf van decon-fessionalisering te hebben overleefd.

21 Michel Foucault, *Bekentenissen van het vlees. Geschiedenis van de seksualiteit IV* (Amsterdam: Boom, 2020 [2018]). Het gaat hier wel om een proces op de lange termijn, maar dit is de uitkomst van concrete initiatieven onder specifieke historische omstandigheden en de receptie daarvan onder de bevolking. Vgl. Robert van Krieken, ‘The organization of the soul: Elias and Foucault on discipline and the self’, *European Journal of Sociology* 31, no. 2 (1990).

Met name in de ouderenzorg doet zich nu een interessante U-bochtconstructie voor – en wie weet welke voorhoedefunctie deze achteraf gezien zal blijken te hebben. Pas de laatste decennia nemen verzorgings- en verpleeghuizen, of liever: de centra waaronder deze vallen, zelf geestelijk verzorgers in dienst. Lange tijd waren het de plaatselijke predikanten en pastores die er hun gemeenteleden en parochianen bezochten en de vieringen verzorgden. (Zo is het nu soms ook nog.) Inmiddels komen echter ook thuiswonende ouderen, die nog slechts bij uitzondering in het vizier van een kerkelijke gemeente komen, in aanmerking voor geestelijke verzorging. Zozeer is blijkbaar geestelijke verzorging als professionele aandacht voor zingevingsvragen een eigen beroep geworden en zo ver is de ontkerkelijking dus voortgeschreden. Als een schijnbare noviteit, maar historisch gezien een terug-geïmporteerd exportproduct, wordt nu ‘geestelijke verzorging thuis’ ontwikkeld. De zielzorg die zich buiten de thuissituatie tot geestelijke verzorging ontwikkelde, kan nu ook thuis worden ontvangen!

Geestelijke bijstand aan personen boven de vijftig, en begeleiding aan het einde van het leven, activiteiten die toch wel tot de *core business* van kerken²² gerekend mogen worden, kan nu ook komen van een zzp’er (www.geestelijkeverzorging.nl) die is afgevaardigd door een uit publieke middelen gefinancierd Centrum voor Levensvragen.²³ Deze geestelijk verzorger kan overigens óók best een predikant zijn die ’s zondags ergens op de kansel staat, want zo’n centrum heeft beroepsbeoefenaars met verschillende levensbeschouwelijke achtergronden in het assortiment – sommigen hebben zelfs in het geheel geen band met een of andere denominatie.²⁴ Toch is de situatie anders dan wanneer zij of hij als de

22 Bewust voeg ik hier niet toe: ‘en andere levensbeschouwelijke organisaties’. Noch het Humanistisch Verbond, noch de islam kennen een traditie van *pastoraal* huisbezoek. Voor de herprofilering van de imam als geestelijke verzorger met ‘pastorale werkmodellen’, zie Mohamed Ajouaou, *Imam achter tralies. Casestudie naar islamitisch geestelijke verzorging in Nederlandse penitentiaire inrichtingen met bouwstenen voor een beroepsprofiel* (PhD Thesis, Universiteit van Tilburg, 2010).

23 “De bekostiging van dit gesprek loopt via de subsidie van het ministerie van VWS aan de Netwerken Palliatieve Zorg en geldt alleen voor mensen ouder dan 50 jaar. Voor mensen jonger dan 50 jaar vergoedt de aanvullende zorgverzekering mogelijk de kosten. De andere mogelijkheid is de kosten zelf betalen.” (Van den Berg, *ZonMw - Programma Zingeving en Geestelijke verzorging*, 2020, 15).

24 Sinds 2015 toetst de Raad voor Institutioneel-Niet-Gezonden Geestelijk Verzorgers de levensbeschouwelijke competentie van geestelijk verzorgers die geen zending van een kerk of levensbeschouwelijk genootschap hebben. <https://www.ring-gv.nl/> Zo is er ruimte gekomen voor erkende geestelijke verzorgers die niet óók een denominatie vertegenwoordigen. Hiermee is een ontwikkeling van paraplu-termer tot eigenstandige beroepsaanduiding voltooid.

dominee op huisbezoek zou komen: er heeft een verschuiving plaatsgevonden van geestelijke verzorging vanuit het maatschappelijk middenveld – de kerken als deel van de *civil society* – naar geestelijke verzorging vanuit een coalitie tussen markt en staat.²⁵ De geestelijk verzorger in de eerste lijn is een kleine zelfstandige die uiteindelijk betaald wordt door het ministerie van VWS.²⁶

Dat de overheid hiervoor geld uittrekt, kan worden verklaard vanuit een deal tussen twee aan de regering deelnemende politieke partijen, uitgevoerd door een minister van christendemocratische huize. D66, dat zich bij de kabinetsformatie (2017) hard had gemaakt voor professionele begeleiding bij het vrijwillig gekozen levenseinde van mensen op hoge leeftijd, vond de ChristenUnie tegenover zich die de doodswens van ouderen niet wenste te faciliteren. Aan een oproep, mede vanuit omroep Max en seniorenorganisatie KBO-PCOB, om in ieder geval meer in te zetten op zorg voor ouderen, inclusief geestelijke verzorging, werd vervolgens gehoor gegeven in het regeerakkoord.²⁷ Er kwam 180 miljoen beschikbaar, waarvan 35 miljoen voor ‘levensbegeleiders’. Deze nieuwe overheidstaak werd welwillend opgenomen door het ministerie van VWS, onder leiding van domineeszoon minister De Jonge (CDA). Maar welke ontwikkeling binnen de geestelijke verzorging maakte het mogelijk dat deze stap naar verstatelijking van de ambulante zielzorg gezet kon worden en binnen welk inhoudelijk kader gaat deze zich nu bewegen?

De wording van geestelijke verzorging als apart beroep was niet slechts een organisatorische aangelegenheid. In het ziekenhuispastoraat van de jaren zeventig werd de *counseling* methode populair, het aandachtig luisteren zonder oordeel, zoals werd aanbevolen door de Amerikaanse psycholoog Carl Rogers.²⁸ Om geestelijk verzorger in het ziekenhuis te worden moest, na een studie theologie en ervaring in de pastorale praktijk, de Klinisch Pastorale Vorming worden gevolgd,

25 Deze ontwikkeling roept interessante onderzoeksvragen op, enerzijds naar de verhouding tussen dit aanbod en organisaties zoals de kerken, anderzijds naar de verhouding met de huidige geestelijke gezondheidszorg.

26 Deze vorm van door de wereldlijke overheid gesubsidieerde zielzorg lijkt internationaal ongekend, al moet daarbij worden bedacht dat de verhouding tussen kerk en staat in nabije landen als Denemarken en Duitsland zodanig is dat de kerkelijke zielzorg daar feitelijk ook uit publieke middelen wordt gefinancierd.

27 Zie het manifest *Waardig ouder worden*. <https://www.waardigouderworden.nl/over-waardig-ouder-worden/manifest-waardig-ouder-worden/>

28 David J. Bos, “Wee de pastor die psycholoog wordt!” Over Karl Barth, Carl Rogers en Eppe Gremdaad’, *Psychologie & Maatschappij* 16, no. 3 (1992).

die voor een groot deel bestond uit supervisie, analoog aan die voor psychotherapeuten.²⁹ In dezelfde periode namen ziekenhuizen de financiering van geestelijke verzorging over, aanknopenend bij het ‘positieve gezondheidsbegrip’ van de World Health Organization: gezondheidszorg behelst niet enkel bestrijding van ziekte, maar ook aandacht voor de levenshouding.

Vanuit de beroepsvereniging (Vereniging van Geestelijke Verzorger[s] [in de Zorg]) werd een proces van professionalisering ingezet, waarin de geleidelijke bevrijding van kerkelijke kaders werd opgevolgd door het vastleggen van de psychologisch en existentieel georiënteerde benadering in een opleidingskader, een beroepsdefinitie, een beroepsstandaard en een kwaliteitsregister.³⁰ Binnen een context waarin de legitimiteit van geestelijke verzorging meer ging afhangen van de bijdrage die deze leverde aan gezondheid en welzijn, wordt gezocht naar indicaties dat mensen inderdaad baat hebben bij de gesprekken en rituelen waarin de geestelijke verzorging voorziet.³¹ En terwijl binnen instellingen volop geestelijke verzorging *by walking around* wordt geïmplementeerd, zet de geestelijke verzorging die aan huis wordt geboden al meer aan tot het hanteren van gerichte methodieken.³² Het lijkt erop dat de betrekkelijk ongecontroleerde, door een gemeenschappelijk oriëntatiekader (*Gesinnung*) bijeengehouden, geestelijke verzorging zoals die in instellingen werd – en wordt – uitgeoefend, steunt op een ander onderliggend fundament: de legitimiteit werd geleverd door (universitaire) opleiding en (kerkelijke) goedkeuring – en vervolgens was de uitvoering vrij. Deze benadering, getooid met begrippen als presentie en vrijplaats, lijkt slecht te passen in een situatie waarin *verantwoording* moet worden afgelegd over het gele-

29 G. Heitink et al., *Pastoraat en geestelijke gezondheidszorg* (Baarn: Ambo, 1996).

30 Kees de Groot, ‘Het buitenkerkelijke succes van de christelijke zielzorg’, *Religie & Samenleving* 2, no. 3 (2017). In 2016 is in de naamgeving van de VGVZ de specificatie ‘in de zorg’ geschrapt omdat ook geestelijke verzorgers in de eerste lijn, bij justitie, defensie en politie werden verwelkomd.

31 Ton Bersee, *Geestelijke verzorging en ‘evidence-based’ werken*, Reeks KSGV, (Tilburg: KSGV, 2018); Sjaak Körver, Eric Bras, en Martin Walton, “Geestelijke verzorging onder de loep. Elementen van zingeving en levensbeschouwing als aanknopingspunt voor de christelijke traditie?,” in Samuel Goyvaerts, Kees de Groot, en Jos Pieper (red.), *Over de hardnekkige aanwezigheid van het christendom*, Utrechtse Studies (Almere: Parthenon, 2020).

32 De benadering van aandachtige aanwezigheid (versus gerichte interventie) wordt verantwoord in de presentietheorie, die is gedestilleerd uit de praktijk van het pastoraat in achterstandswijken. Zie Andries Baart, *Een theorie van de presentie* (Utrecht: Lemma, 2001). Zie daartegenover de *tools* die worden verwacht van zowel het Palliatief Landelijk Onderzoek Eerstelijns Geestelijke verzorging (2019-2022) als het onderzoeksprogramma Zingeving en geestelijke verzorging (2020-2023). www.zonmw.nl

verde werk.³³ Dan verschijnen de protocollen en moet worden geregistreerd welke contacten er zijn geweest, hoeveel, en waarom dat nodig is.³⁴

Geestelijke verzorging is ergens goed voor, zo is nu het adagium. Het is niet zozeer een kerkelijke plicht (om te biechten en het sacrament der zieken te ontvangen), het is niet in de eerste plaats een mensenrecht (om de vrijheid van godsdienst uit te oefenen), het staat ten dienste van de spirituele of existentiële dimensie van gezondheid: de ervaring van zin, een bestaan met een doel, een gerichtheid op de toekomst en acceptatie van de situatie.³⁵ Zelfs rond het levenseinde, waar in de christelijke wereld traditioneel sprake is van lijden in het stervensuur, overgave aan God, en de hoop op verrijzenis, waart nu de geest rond van positieve gezondheid, eigen regie en veerkracht.³⁶ Is dit hoe de zorg voor de ziel nu verschijnt?³⁷ Staan we (opnieuw) aan de vooravond van een ontwikkeling

-
- 33 Het profetische type zielzorg heeft bij Weber een *gesinnungsethische* oriëntatie en wordt gekenmerkt door een gemeenschappelijke overtuiging, door Weber nader gekarakteriseerd als *Geheimlehre*. Het priesterlijke type wordt gekenmerkt door standaardisering van werkprocessen en vaardigheden (biechtspiegels en protocollen). “Die Priesterpraxis bedarf der positiven Vorschriften und der Laienkasuistik, und der gesinnungsethische Charakter der religiosität pflegt daher unvermeidlich zurückzutreten.” (Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft*, 284) Een zielzorg die geheel vanuit resultaten zou worden gelegitimeerd doet eerder denken aan de magiër omdat deze niet vanuit een gesystematiseerde levensbeschouwing opereert. Vgl. Pierre Bourdieu, ‘Genèse et structure du champ religieux’, *Revue française de Sociologie* 12, no. 3 (1971). Vgl. Henry Mintzberg, *Organisatiestructuren* ([Amsterdam]: Pearson Prentice Hall, 2006).
- 34 Juist op de zogenaamde ‘waakvlamzorg’, die wordt geassocieerd met de presentiebenadering, sluit de huidige subsidieregeling van het ministerie van VWS niet goed aan. Anke Liefbroer et al., ‘Financiering van GV in de thuisituatie. Observaties en vragen vanuit de PLOEG-projecten’, *Tijdschrift Geestelijke Verzorging* 23, no. 98 (2020).
- 35 Wendy Reijmerink, “Inleiding en verantwoording,” in Lynette Wijgergangs, Thirza Ras, en Wendy Reijmerink (red.), *De mens centraal. Zingeving in zorg* (Den Haag: ZonMw, 2017); Machteld Huber en Bert Garssen, “Relaties tussen zingeving, gezondheid en welbevinden,” in Lynette Wijgergangs, Thirza Ras, en Wendy Reijmerink (red.), *De mens centraal. ZonMw-signalement over Zingeving in zorg* (Den Haag: ZonMw, 2017). In het casestudies project van het Universitair Centrum voor Geestelijke Verzorging wordt daarentegen onderzocht hoe geestelijk verzorgers feitelijk te werk gaan.
- 36 Christien Begemann en Mariëlle Cuijpers, *Kwaliteitsstandaard Levensvragen. Omgaan met levensvragen in de langdurige zorg voor ouderen*, Expertisecentrum Levensvragen en Ouderen (Vilans (i.o.v. Zorginsituut Nederland / Kwaliteitsinstituut en het Ministerie van VWS, mei 2015), www.netwerklevensvragen.nl. Voor een discussie met Machteld Huber zie: Jaap van der Stel, ‘Definitie “gezondheid” aan herziening toe,’ *Medisch Contact* 23 (2016). <https://www.medischcontact.nl/nieuws/laatste-nieuws/artikel/definitie-gezondheid-aan-herziening-toe.htm>.
- 37 Zowel vanuit levensbeschouwelijk als vanuit zorgethisch perspectief (Joan Tronto) zijn er vragen te stellen bij een individualistische, probleemoplossende benadering. Vgl. Gaby Jacobs, *Zin in geestelijke verzorging (Oratie Universiteit voor Humanistiek)* (Utrecht: Universiteit voor Humanistiek, 23 januari 2020), 27. www.uvh.nl.

waarin zielzorg onder de bevolking wordt verbreid vanuit een perspectief dat het individueel functioneren wil verbeteren?

4.

Tweemaal een proces
van professionalisering

In termen van Max Webers godsdienstsociologie zette de beweging voor geestelijke volksgezondheid zich als een *profetische* stroming in voor de benadering van geestelijk lijden vanuit centrale waarden (persoonlijke vrijheid en verantwoordelijkheid). Deze stelde zich op tegenover de *priesterlijke* benadering van de moraaltheologen die problemen met het geweten, de huwelijksrelatie en de gezinsplanning casuïstisch benaderden met een catalogisering van overtredingen van de natuurwet als belangrijkste instrument.

Vervolgens zagen we hoe, geheel volgens de gebruikelijke sociologische dynamiek, de *geestelijke gezondheidszorg* institutionaliseerde en op haar beurt ondergedompeld raakte in de dagelijkse praktijk. In het grootschalig beroep dat op haar werd gedaan, boette de ‘innerlijke eenheid’ van het ideaal van geestelijke volksgezondheid aan kracht in en begon de casuïstiek van DSM en dbc’s de plaats in te nemen van de ‘zinnvolle samenhang’ waarvan de beweging aanvankelijk bezielde was.³⁸ Een levensbeschouwelijk georiënteerde zielzorg maakte plaats voor een pragmatische geestelijke gezondheidszorg, nu niet gestuurd door biechtspiegels, maar door protocollen die op eigen wijze afwijkingen van de normaliteit rubriceren.³⁹

Dan het veld van de *geestelijke verzorging*.⁴⁰ Bijna een halve eeuw later voltrok zich hier opnieuw een professionalisering van de zielzorg waarbij de vernieuwers, op hun beurt geïnspireerd door eigentijdse ontwikkelingen in de psychologie en theologie, zich eveneens emancipeerden ten opzichte van de kerkelijke overheid

³⁸ Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft*, 279-85.

³⁹ Filosoof en ervaringsdeskundige Awee Prins benoemt in sterke bewoordingen hoe de broosheid van het bestaan wordt genegeerd in een onderscheid zoals DSM-5 dat maakt tussen ‘normale’ en ‘gecompliceerde’ rouw (na twee weken). “Ook het begrip ‘gecompliceerde rouw’ [net als ‘voltooid leven’] is een semantisch schandaal, omdat rouw altijd gecompliceerd is” (Awee Prins, ‘Het wordt niet beter, het kan niet beter. Over existentiële professionaliteit en de toekomst van de herstelbeweging’. In Dienke Boertien en Wouter Kusters (red.), *Filosofie bij Herstelondersteuning: Opnieuw denken over geestelijke gezondheid*. Utrecht: Kenniscentrum Phrenos / Werkplaats Herstelondersteuning / Stichting Psychiatrie en Filosofie, 2018, 146).

⁴⁰ Voor een weberiaanse analyse van de professionalisering van het ziekenhuispastoraat in Duitsland, zie Kornelia Sammet en Tomas Steffens, ‘Die Professionalisierung der Seelsorge am Beispiel der evangelischen Krankenhausesorge – eine soziologische Perspektive’, *Zeitschrift für Religionswissenschaft* 13, no. 1 (2005), <https://doi.org/10.1515/zfr.2005.13.1.61..>

en een alliantie aanging met de wereldlijke overheid.⁴¹ Ook hier werd gewekt aan de status van het vak en vond sociale sluiting ten opzichte van onbevoegden plaats.⁴² De professionalisering van het beroep van geestelijk verzorger lijkt bijna voltooid. Het heeft voet aan de grond gekregen, na decennialang in een kwetsbare positie te hebben verkeerd, aan de ene kant bedreigd door afnemende kerkelijkheid en het narratief dat religie achterhaald is, aan de andere kant door de opmars van psychologisch en psychiatrisch georiënteerde beroepen en het narratief dat er in de zorg voor het geestelijke naast deze disciplines geen ruimte is voor andere professionals. Zingeving doet ertoe, en geestelijk verzorgers zijn voor deze dimensie de specialisten, aldus de beleidsmakers. Er heeft zich een eigen vertoog gevormd, waarin begrippen als levensbeschouwing, theologie en zielzorg trouwens opmerkelijk afwezig zijn. De beroepsvereniging is een belangrijke gesprekspartner van de overheid geworden, en met name rond de invoering van geestelijke verzorging in de eerste lijn – een privaat-publiek partnerschap op een terrein dat eerder werd gerekend tot het maatschappelijk middenveld (kerken en andere levensbeschouwelijke organisaties)⁴³ – doet zich een tendens naar standaardisering en protocollisering voor. De aandacht voor zin en spiritualiteit wordt steeds beter geregeld.⁴⁴

41 Julia Evetts wijst erop dat *professionalism* zowel een waardensysteem als een ideologie omvat. Verdediging van belangen en uitvoering van idealen gaan hand in hand. Julia Evetts, 'The Sociological Analysis of Professionalism: Occupational Change in the Modern World', *International Sociology* 18, no. 2 (2003/06/01 2003), <https://doi.org/10.1177/0268580903018002005>, <https://doi.org/10.1177/0268580903018002005>. Eliot Freidson spreekt als volgt over 'the soul of professionalism': "The functional value of a body of specialized knowledge and skill is less central to the professional ideology than its attachment to a transcendent value that gives it meaning and justifies its independence." Eliot Freidson, *Professionalism: the third logic* (Cambridge: Polity, 2001), 220-21.

42 Op initiatief van de beroepsvereniging VGVZ is er sinds 2011 een zelfstandig beroepsregister. Zie <https://www.skgv-register.nl>. Om ingeschreven te kunnen worden is een erkende opleiding op universitair of hbo-niveau vereist: theologie, religiewetenschappen, humanistiek of geestelijke begeleiding.

43 A.M. Hopman, *Uitvoeringstoets geestelijke verzorging*, College voor zorgverzekeringen (Dienen, 2006), <https://www.zorginstituutnederland.nl/publicaties/rapport/2006/07/13/uitvoeringstoets-geestelijke-verzorging>.

44 Zo is er ook een landelijke richtlijn voor zingeving en spiritualiteit in de palliatieve fase. Zie Integraal Kankercentrum Nederland, *Richtlijn Zingeving en spiritualiteit in de palliatieve fase. Landelijke richtlijn* (Integraal Kankercentrum Nederland, 30 september 2018 2018), <https://www.netwerkpalliatievezorg.info/Portals/129/Centrum%20voor%20Levensvragen/Pagina%20voor%20Geestelijk%20verzorgers/14.%20%20Zingeving%20en%20spiritualiteit%20in%20de%20palliatieve%20fase.pdf?ver=2020-06-18-133051-423..> Overigens wordt hierin aan geestelijk verzorgers een beperkte rol toegekend.

Enerzijds kan zo een leemte worden gevuld die de gezondheidszorg niet kan vullen. Het systeem van geestelijke gezondheidszorg dreigt al te bezwijken onder de hoeveelheid mensen die worden behandeld voor depressies, angststoornissen en afhankelijkheid van alcohol. De belangrijkste vraag van het huidige vakgebied ‘publieke geestelijke gezondheid’ is optimalisering, aldus Filip Smit bij de aanvaarding van de Trimbos-leerstoel aan de Vrije Universiteit. “Zorg zou immers gepast, acceptabel, effectief, en ook nog betaalbaar moeten zijn.”⁴⁵ Het beroep dat op de ggz wordt gedaan, moet dus omlaag. Zowel huisartsen als psychiaters constateren dat er aandacht voor levensvragen nodig is, maar dat zij die niet kunnen geven.⁴⁶ Er zou, aldus psychiater Menno Oosterhoff in het radioprogramma *Spijkers met koppen* (29-9-2018), buiten de instellingen eigenlijk ook geestelijke verzorging moeten zijn. Zo beschouwd sluit de recente ontwikkeling van ‘geestelijke verzorging thuis’ mooi aan op wat er ook vanuit de (geestelijke) gezondheidszorg wordt gewenst.

Anderzijds valt een contrast op: tegenover de betrekkelijk soepele positionering van de geestelijk verzorging binnen de nieuwe status quo, staat de profetische passie waarmee vanuit de wereld van de psychiatrie wordt gepleit voor een levenshouding die de tragiek van het bestaan aanvaardt, in oppositie met het adagium van de neoliberale samenleving dat ook het eigen leven een project is waaraan met succes kan worden gesleuteld.⁴⁷

‘De drie Vlaamse psychiaters’ zijn in Nederland een vertrouwde verschijning geworden door hun boeken, interviews en optredens in theaters en talkshows.⁴⁸ De ‘wijzen uit het Zuiden’ getuigen hierin volop van een levensbeschouwelijke en maatschappijkritische oriëntatie.⁴⁹ Psychiater-psychotherapeut Dirk De

45 H.F.E. Smit, *Publieke geestelijke gezondheid: analyse en synthese (Oratie Vrije Universiteit)* (Utrecht: Trimbos Instituut, 2009), 16.

46 Psychiater Menno Oosterhoff en huisarts Pieter Barnhoorn in *Spijkers met koppen* (NPO Radio 2, 29 september 2018), <https://www.nporadio2.nl/spijkersmetkoppen/uitzendinggemist?date=29-09-2018>.

47 Deze zelfkritiek is verwant aan de inzet van onderzoek naar wat in het voetspoor van Foucault ‘gouvernementaliteit’ is gaan heten. Nikolas Rose, ‘Experts of the soul’, *Psychologie und Geschichte* 3, no. 1/2.

48 Ellen de Bruin en Wouter van Noort, “Psychiaters zijn nu supersterren, wat zegt dat over deze tijd?,” *NRC Handelsblad*, 12 december 2012.

49 Richard Bruggeman en Menno Oosterhoff, ‘Is zingeving de taak van de psychiatrie?’, *NRC Handelsblad*, 21 december 2019. Koen Holtzapffel en Joost Röselaers, ‘De psychiaters en het kerstkind,’ *Remonstranten.nl*, 25 december 2019, <https://www.remonstranten.nl/blog/inspiratie/de-psychiaters-en-het-kerstkind/>.

Wachter verkondigt dat lijden nu eenmaal tot het leven hoort, we minder van de psychiatrie moeten verwachten, en meer naar elkaar zouden moeten omzien – een boodschap waarvan hij zelf opmerkt dat die niet veel anders is dan wat hij in zijn katholieke opvoeding heeft meegekregen.⁵⁰ Klinisch-psycholoog en psychoanalyticus Paul Verhaeghe bekritiseert de dominante cultuur en de gangbare psychotherapie die het lijden individualiseren. We zijn niet ons brein, maar lichamelijke, bezielden wezens die wezenlijk afhankelijk zijn van anderen.⁵¹ In de hulpverleningspraktijk stuit hij op een gebrek aan een samenhangend levensverhaal en verbinding met een hoger doel en met de ander.⁵² Volgens psychiater, neurowetenschapper en filosoof Damiaan Denys is de contemporaine westerse samenleving zo keurig aangeharkt, dat de normale strijd om het bestaan niet meer gestreden wordt, waardoor individuen angstklachten ontwikkelen waarmee zij zich in de ggz melden.⁵³ Levensvragen worden ten onrechte gemedicaliseerd. Er is een eerder maatschappijkritische, expliciet morele, levensbeschouwelijke aandacht voor de ziel nodig. “De ziel is uit de zorg verdwenen. Er wordt technocratisch naar de mens gekeken.”, aldus Denys. “Het menselijk lijden is als een product dat verhandelbaar is.”⁵⁴

50 Dirk De Wachter, *De kunst van het ongelukkig zijn* (Leuven: LannooCampus, 2019).

51 Paul Verhaeghe, *Intimiteit* (Amsterdam: De Bezige Bij, 2018).

52 Paul Verhaeghe, “Psychotherapie als wetenschappelijk en economisch product: het einde in zicht?,” in Ruud Abma en et al. (red.), *Evidentie en existentie. Evidence-based handelen en verder ...* (Tilburg: KSGV, 2010). Paul Verhaeghe, *Het einde van de psychotherapie*, 8e dr. ed. (Amsterdam: De Bezige Bij, 2011). Voor uiteenlopend kritisch commentaar, zie: Sjoerd Colijn et al., ‘Commentaren op “Het einde van de psychotherapie” (Verhaeghe, 2009)’, *Tijdschrift voor Psychotherapie* 35, no. 6 (2009). De grondtoon van de reacties is dat Verhaeghe doorschiet met zijn onheilstijding over het vak: er gebeuren ook goede dingen in de psychotherapie. Culturele factoren krijgen wel degelijk aandacht, net als de interactie tussen psychische problematiek en biologische condities.

53 Damiaan Denys, *Het tekort van het teveel. De paradox van de geestelijke gezondheidszorg* (Amsterdam: Nijgh & Van Ditmar, 2020). Voor een grondige discussie over wat hij eerder in de media al betoogde, zie het themanummer *Psyche & Geloof* 30(4) ‘Psychiatrisch of levensprobleem?’.

54 Damiaan Denys in *Kunststof* (NPO Radio 1, 29 oktober 2020), <https://www.nporadio1.nl/kunststof/onderwerpen/67127-2020-10-29-kunststof-damiaan-denys-filosoof-en-psychiater>.

5.
Waar blijft de ziel?

Uit deze korte historisch-sociologische vergelijking blijkt dat de ontwikkelingen in de zielzorg niet begrepen moeten worden vanuit een algemene tendens waarin religie terrein verliest aan praktijken die op wetenschap zijn gestoeld. Geestelijke verzorging komt voort uit wat in de kerken is opgebouwd, zoals eerder de geestelijke gezondheidszorg mede werd gevormd vanuit initiatieven die door de kerken waren opgezet.⁵⁵ Beide vormen van zielzorg werden in het leven geroepen vanuit een levensbeschouwelijk perspectief dat zich kritisch verhiield tot de bestaande orde, gevolgd door een proces van institutionalisering waarbij datgene ‘waar het nu eigenlijk om gaat’, in het gedrang lijkt te komen.

Maar wat is dan die ziel waar de beleidsmakers in de geestelijke verzorging over zwijgen en de spraakmakende psychiaters op wijzen? “Existentiële vragen en spirituele vragen laten zich niet dwingen in protocollen en beslissingsbomen”, schrijven de filosofen Dienke Boertien en Wouter Kusters in de inleiding van een bundel over herstel na psychische ontwrichting.⁵⁶ Het begrip ‘herstel’ (*recovery*), in Nederland onder de aandacht gebracht door hoogleraar psychiatrie Jim van Os, wijst erop dat na ernstig lijden, bijvoorbeeld door wanen, genezing niet het hele verhaal is.⁵⁷ Goede zorg is erop gericht dat je leert leven met het geleden leed en de ervaring van kwetsbaarheid. Hierbij komen bestaansvragen op, vragen die zich het scherpst laten afgrenzen ten opzichte van kwesties rond het functioneren, door ze in verband te brengen met de zielsdimensie, aldus de Leidse filosoof Gerard Visser.⁵⁸

55 Deze ontwikkeling bevestigt de door mij ontwikkelde hypothese van liquidatie. Peter Beyer plaatst hierbij de terechte kanttekening dat, strikt genomen, termen als de-institutionalisering en re-institutionalisering adequater zijn dan liquidatie, omdat de kerk als institutie in dit proces niet volledig opgeheven wordt. Peter Beyer, ‘Review of Kees de Groot, *The Liquidation of the Church* (Oxford & New York: Routledge, 2018)’, *Journal of Religion in Europe* 12 (2020).

56 Dienke Boertien en Wouter Kusters, “Inleiding. Filosofie als herstelondersteuning,” in Dienke Boertien en Wouter Kusters (red.), *Filosofie bij Herstelondersteuning. Opnieuw denken over geestelijke gezondheid* (Utrecht: Kenniscentrum Phrenos / Werkplaats Herstelondersteuning / Stichting Psychiatrie en Filosofie, 2018), 6.

57 Voor de verbinding met geestelijke verzorging, zie Taco Bos, ‘Naar een nieuwe GGZ. Ontwikkeling van de Generieke module ‘Herstelondersteuning’’, *Tijdschrift Geestelijke Verzorging* 21-32, no. 90 (2018).

58 Gerard Visser, “Ik ben geen psychiatrische ziekte, maar een mens. Over herstel als erkenning van de zielsdimensie,” in Dienke Boertien en Wouter Kusters (red.), *Filosofie bij Herstelondersteuning. Opnieuw denken over geestelijke gezondheid* (Utrecht: Kenniscentrum Phrenos / Werkplaats Herstelondersteuning / Stichting Psychiatrie en Filosofie, 2018), 37.

Nu zou je kunnen zeggen dat het voor een *sociologie* van de zielzorg niet nodig is om het begrip ‘ziel’ te definiëren. De socioloog kan het eenvoudigweg laten bij de *opvattingen* over de ziel die er leven. ‘Het is maar wat je eronder verstaat’: het gebruikelijke constructivistische paradigma. Drie opmerkingen daarover.

Ten eerste. Nu is het echter zo dat deze opvatting zelf ook een opvatting is die *binnen* het veld figureert. Deze correspondeert met een functionele, pragmatische opvatting van geestelijke verzorging. ‘Als het maar werkt.’ Een opvatting die uitstekend past binnen een cultuur waarin de logica van de markt zich over een zo groot mogelijk aantal maatschappelijke velden uitstrekt. Wanneer het een taak van de sociologie is om de heersende ideologie te benoemen en te onderzoeken, is dat niet zo’n prettige bijkomstigheid. Het zou neerkomen op het verdubbelen van een bepaald binnenperspectief.

Ten tweede. In dat dominante discours wordt doorgaans niet over de ziel gesproken. Het zou er immers zomaar op kunnen lijken dat je vertrekt vanuit het geloof in een ziel als een metafysische werkelijkheid, iets dat op een of andere manier bestaat. Dat botst met het gangbare naturalisme: de enige werkelijkheid is de natuurlijke werkelijkheid. In de alledaagse taal komen we het begrip echter geregeld tegen: ‘ik ben op mijn ziel getrapt’, ‘zij heeft zich met hart en ziel gegeven’, ‘hij heeft zijn ziel verkocht’. Het duidt op iets essentieels, wat mysterieus is, uiteindelijk *onkenbaar*.⁵⁹ Waarmee correspondeert dan de beleving die met ‘ziel’ wordt aangeduid?

Ten derde. Het lijkt me voor de geestelijke verzorging van levensbelang dat de beroepsgroep eraan vasthoudt dat het haar om de ziel gaat, waarbij ze openhoudt wat dat precies betekent. Juist in de huidige tijd is dat cruciaal. Wanneer een metafysisch discours domineert, is een constructivistische benadering, die oordelen over het waarheidsgehalte van ideeën over goden, geesten en zielen buiten

⁵⁹ Ik volg hier Gerard Visser, Niets cadeau. *Een filosofisch essay over de ziel*, (Nijmegen: Valkhof Pers, 2009).

het wetenschappelijk onderzoek houdt, verfrissend en kritisch.⁶⁰ Deze biedt de mogelijkheid om aan allerlei perspectieven op de ziel evenveel recht te doen. Wanneer een naturalistisch discours domineert, is het zaak serieus te nemen dat constructivisme niet betekent dat de onderzoeker het bestaan van de ziel ont- kent. Het betekent dat de onderzoeker onderzoekt hoe er betekenis aan de ziel wordt gegeven en wat dat oplevert.

Juist dit spreken over *betekenisgeving* en *zingeving* is populair geworden, in de sociale wetenschappen, maar ook ver daarbuiten, zodat het tegenwoordig zomaar kan gebeuren dat de uitvaartondernemer naast koffie en cake ook ‘een stukje zingeving’ aanbiedt.⁶¹ (Merk daarbij op hoe een werkwoord – ‘zin geven’ – is geobjectiveerd tot een substantie: zingeving.) In deze formulering is ‘zingeving’ zelf gepromoveerd tot een metafysische realiteit. Als er één begrip is dat gebruikt wordt om de dimensie te benoemen waarop geestelijk verzorgers deskundig pretenderen te zijn, dan is het *zingeving*. Het functioneert als een begrip dat open moet houden *hoe* mensen zin aan het leven geven, en lijkt zo ruimte te geven aan een waaier aan religies, levensbeschouwingen en minder gearticuleerde posities. Maar lukt dat ook?

Zo spreken over een dimensie waar elders en voorheen termen als pastoraat en zielzorg voor werden gebruik lijkt inclusiever, maar het overzicht wordt geboden vanaf een grote afstand van de belevingswereld. ‘Als je geen zin hebt, dan maak

60 Dit is de positie die Markus Davidsen verdedigt: “[...] the principle of methodological agnosticism (as an epistemological principle) necessarily entails methodological naturalism (as an ontological principle).” Markus Altena Davidsen, ‘Theo van Baaren’s systematic science of religion revisited. The current crisis in Dutch study of religion and a way out’, *NTT Journal for Theology and the Study of Religion* 74, no. 2 (2020): 237. Ik herken mijn eigen positie meer in het methodologisch ludisme, dat niet vertrekt vanuit een tegenstelling tussen wetenschap en religie: “the application by students of religion of their human capacity to play, though constrained by the power mechanisms of academic institutionalization, to the articulation of the tension experienced between participation and distance, unity and diversity, religious and scientific views, suggesting an extra dimension in the academic perspective that allows the scholars to overcome this tension.” André Droogers, “The third bank of the river. Play, methodological ludism, and the definition of religion,” in Anton van Harskamp et al. (red.), *Playful Religion* (Delft: Eburon, 2006), 90. Volgens deze methode kan de onderzoeker, zij het tijdelijk, meegaan in de waarheidsclaims van de onderzochten.

61 Ook de gemeenteambtenaar die aan de goeddeels imaginaire keukentafel in gesprek gaat met een burger die een beroep op de Wmo wil doen, dient te vragen hoe het met zijn of haar zingeving is gesteld. Soms met schrijnende gevolgen. Vicky Hölsgens, “Gebroken verhalen aan de keukentafel. Over zingeving in de Nederlandse verzorgingsstaat” (PhD Universiteit voor Humansitiek, 2020).

je maar zin', kreeg ik vroeger nog wel eens te horen.⁶² Helemaal onzin was het niet. Als ik me eenmaal aan de opgedragen taak zette, kwam de lust al etende. Je kunt de zinproductie op gang helpen. Maar de repliek sloot niet aan bij mijn oorspronkelijke ervaring: dat ik geen zin ervoer. Zin is eerder iets wat je al dan niet gewaarwordt, dan wat je 'maakt' of 'geeft'. Daarom is het verstandig ons te verdiepen in de filosofische achtergrond van het paradigma dat ons dat begrip zingeving heeft bezorgd.

Het klassieke werk van het sociaal-constructivisme van Peter Berger en Thomas Luckmann heet weliswaar *The social construction of reality*, maar staat in de traditie van de fenomenologie.⁶³ Thomas Luckmann was een leerling van Alfred Schutz, die zelf weer voortbouwt op de filosofie van Edmund Husserl. Luckmann en Berger betogen dat wereldbeelden het product zijn van een *dialectisch* proces van externalisering (ofwel projectie van innerlijke voorstellingen naar de buitenwereld), objectivering (het proces waarin deze als een eigenstandige werkelijkheid gaan verschijnen) en internalisering (het zich eigen maken van deze sociale werkelijkheid). Toch heeft het moment van wereld*constructie* hier het primaat. In de wijze waarop dit model binnen de sociale wetenschappen is gerecipieerd, is dit accent nog sterker aangezet. Dat is binnen de beperkingen van bijvoorbeeld een cultuursociologie legitiem en vruchtbaar: het helpt om te begrijpen hoe mensen de wereld zien.⁶⁴ Vervolgens echter, is deze benadering ook daarbuiten gangbaar geworden (tot in het professionele en alledaagse leven) alsof hiermee een waarheidsuitspraak over de gehele werkelijkheid wordt gedaan: 'de wereld is wat we ervan maken'.

Een voorbeeld van dichtbij huis: Meerten ter Borg werpt vanuit een bijgesteld sociaal-constructivistische invalshoek een verhelderend licht op de vraag hoe in de moderne cultuur met zinvragen wordt omgegaan.⁶⁵ Vervolgens heeft hij dit vertaald naar het professionele domein van de geestelijke verzorging. Op de

62 De verbinding tussen 'zin hebben' en 'er zin in hebben' kan worden gelegd vanuit de levensfilosofie van Friedrich Nietzsche: 'zin' is gelegen in de beaming van wat je al bent.

63 Peter L. Berger en Thomas Luckmann, *The social construction of reality: a treatise in the sociology of knowledge*, New ed. ed. (Harmondsworth [etc.]: Penguin, 1971). Vgl. Peter L. Berger, *The sacred canopy* (New York: Doubleday, 1967).

64 Vgl. Dick Houtman, *Op jacht naar de echte werkelijkheid. Dromen over authenticiteit in een wereld zonder fundamenteën (oratie Rotterdam)* (Amsterdam: Pallas Publications, 2008).

65 Meerten B. ter Borg, *Een uitgewaaierde eeuwigheid: Het menselijk tekort in de moderne cultuur* (Baarn: Ten Have, 1991).

observatie dat zin vragen op allerlei manieren worden beantwoord, of afgestopt voor ze worden gesteld, volgt hier een pleidooi voor professionele geestelijke verzorging omdat geestelijk verzorgers “zingevingsproblemen als zingevingsproblemen oplossen, en niet als iets anders”.⁶⁶

Het begrip ‘zingeving’ is inderdaad een centraal begrip geworden. De emancipatie van het vak uit de kerkelijke kaders was ermee gediend, maar een onderschikking aan een functioneel kader kwam ervoor in de plaats. Nu kan het spreken over zingeving beperkt blijven tot de meta taal *over* geestelijke verzorging, maar wanneer deze de definitie van de situatie domineert, is het de vraag hoeveel ruimte overblijft voor een professionele houding die het mysterie respecteert en voor de beleving van de gesprekspartner zoals die zich aandient.⁶⁷

De filosofische beweging van de fenomenologie vertrekt bij de onmiddellijke levende ervaring. Het is juist zaak daar niet al onmiddellijk bestaande begripkaders op los te laten. (De geestelijke gezondheidszorg, voor zover deze is gericht op genezing en goed functioneren, gaat ervan uit dat het wel duidelijk kan zijn wie je bent; de zielzorg niet.) Datgene wat verloren dreigt te gaan in diagnoses en behandelingen omdat het tegelijk zo essentieel en zo ongrijpbaar is, is wellicht inderdaad zo dicht bij een definitie van de ziel als we hier kunnen komen.⁶⁸ In navolging van Wilhelm Dilthey, die geldt als grondlegger van de geesteswetenschappen en die een belangrijke bijdrage leverde aan de fenomenologie, schrijft de Nederlandse filosoof Gerard Visser: “Beleving als het gevoelsmatig van binnenuit gewaar zijn is de kiem van het zieleven.”⁶⁹

Gerard Visser, voormalig hoofd docent cultuur filosofie aan de Universiteit Leiden, biedt een breed uitgesponnen reflectie op het gedicht ‘Niets cadeau’ van Wislawa Szymborska. Tegenover het metafysische standpunt dat het bestaan van een ziel

66 Meerten B. ter Borg, *Waarom geestelijke verzorging? Zingeving en geestelijke verzorging in de moderne maatschappij* (Nijmegen: KSGV, 2000).

67 Analoog geldt dit voor het (kwalitatief) onderzoek: “[...] we may hope to come close to the experiences of the sacred, of the ‘really Real’, but we, being in the research process, will also perform ‘an epistemology of estrangement’: religion will be for us always *also* a stranger.” André F. Droogers en Anton van Harskamp (red.), *Methods for the study of religious change: from religious studies to worldview studies* (Sheffield/Bristol: Equinox, 2014), 187.

68 Persoonlijk voel ik mij aangesproken door wat Visser schrijft: “De ziel is in haar humane kern geen intellectuele en productieve substantie, maar een affectieve en receptieve resonantie.” Visser, *Niets cadeau. Een filosofisch essay over de ziel*, 142.

69 Visser, *Niets cadeau. Een filosofisch essay over de ziel*, 64.

beaamt en kenbaar acht, en het naturalistische dat het bestaan van de ziel ontkent en verklaart uit de natuur, stelt hij het fenomenologische standpunt dat de ziel niet ontkent, maar voor ondoorgroendelijk houdt. In de verkenning van dit derde standpunt aan de hand van een flink deel van de geschiedenis van de westerse filosofie, maar vooral van Martin Heidegger, Friedrich Nietzsche en de Rijnlandse mysticus Meister Eckhart, schetst hij twee benaderingen van het zelf, die zowel in de sociologie als in het denken over geestelijke gezondheid en geestelijke verzorging zijn terug te vinden, en een benadering die onderbelicht is geraakt.

Een eerste manier om naar het eigene van het individu te kijken, is naar de wijze waarop dit afgezonderd kan worden van wat het omgeeft (*singulariteit*). De uiteindelijke grens waarop het individu als enkeling stuit is de dood (Heidegger) en dat is de grens bij uitstek die ons zelf confronteert met de vraag naar de zin van het leven (Karl Jaspers).

Een tweede manier om het eigene van het individu te bezien is de *uniciteit* van het zelf. Het komt er in het leven op aan om te beamen wat je al bent (Nietzsche). Zorg voor de ziel is de overgave aan de eigen, unieke levensgeschiedenis.

De derde manier betreft de *eenheid* van het zelf, die de beide voorgaande benaderingen opneemt en verenigt, en die Visser in navolging van Meister Eckhart, verbindt met de ziel: de aanvaarding dat ‘het’ ons overkomt. De ziel is niet een intellectuele substantie die het leven zin geeft, maar de ontvankelijkheid voor het leven zelf.

Max Weber, die meende dat de sociologie niet alleen ‘van buitenaf’ naar verklaringen moest zoeken, maar ook ‘van binnenuit’ de beleving van mensen moest proberen te begrijpen, werkte in het spoor van Dilthey. In het werk van Weber, bijvoorbeeld in *Das antike Judentum*, wordt duidelijk hoe hij sympathiseerde met de profeten.⁷⁰ Hun charisma, maatschappijkritiek en innerlijke levensovertuiging schetste hij met een grote voorliefde, hoezeer hij ook de gevaren ervan zag en hoezeer hij zelf als diplomaat ook affiniteit had met rationeel bestuur en het ambachtswerk van de politicus.

⁷⁰ Max Weber, *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie III* (Tübingen: J.C.B. Mohr (Paul Siebeck), 1988 [1921]).

Een weberiaanse sociologie van de zielzorg verwondert zich enerzijds over hoe de christelijke bekommernis om wat mensen ten diepste aangaat, voorleeft, seculariseert, zich uitbreidt, en opnieuw uitgevonden wordt in geestelijke verzorging voor mensen van alle en geen gezindten. Anderzijds articuleert deze de bezorgdheid dat er van zielzorg in strikte zin niet veel overblijft wanneer deze onderhevig raakt aan het denken in termen van functionele rationaliteit. Zielzorg gaat over het geheel van het leven zelf, zoals de namen van de bureaus van toen en de centra van nu al uitdrukken. Een treffender karakterisering van waar geestelijke verzorging voor staat dan de typische beginzin van een gesprek is er dan ook eigenlijk niet: 'Hoe gaat het met u?'

Dankwoord

‘Met mij gaat het goed, dank u’ is dan het korte antwoord. Aan die dankbaarheid wijd ik tot slot graag wat meer woorden. Gelukkig heeft het, inmiddels alweer opgevolgde, College van Bestuur zich door het bestuur van het KSGV laten overtuigen dat het een goede zaak zou zijn wanneer in ieder geval de leerstoel die Jos Pieper bekleedde opnieuw zou worden bezet. Op deze wijze zou de aandacht voor geestelijke volksgezondheid, die eerder in Tilburg al door Rien van Uden werd behartigd, worden voortgezet. En zo is er aan de theologische faculteit óók weer wat ruimte gemaakt voor sociologie. Dank aan Marcel Sarot voor zijn rol hierin destijds als decaan tegenover zowel de zendende als de benoemende instanties.

Wat is het toch merkwaardig hoe in Nederland tegenwoordig de omgang met geestelijke nood is georganiseerd. Onderzoek naar de feitelijke en mogelijke rol van religie en levensbeschouwing hierin wil ik als hoogleraar graag versterken. Ook zal ik, breder, onderzoek blijven doen naar de vaak onderbelichte rol van levensbeschouwing in de cultuur. Aankomende promovendi worden verwelkomd. De afgelopen maanden realiseerde ik me hoezeer twee personen mij hebben gevormd: Meerten ter Borg en Coen van Ouwkerk. Beiden zijn niet meer onder ons. De eerste was mijn eigen copromotor in Leiden, of zoals hij het uitdrukte: ik was zijn gezelschap. Van hem heb ik leren redeneren. De tweede was mijn promotor. Zijn tastende wijze van ervarend denken was ook aanstekelijk, maar heeft bij mij een beduidend langere incubatietijd gehad.

Aan de Theologische Faculteit Tilburg heb ik mij met groot plezier verder in de theologie laten inwijden door met name de leden van de systematische vakgroep. Ik hoop dat studenten aan de huidige Tilburg School of Catholic Theology ook zulke ‘ontdekkingservaringen’ mogen opdoen als ik bij hen opdeed. Het Departement Praktische Theologie en Religiewetenschappen heeft zich mogen verheugen in de komst van frisse en ondernemende nieuwe collega’s. Ik hoop dat jullie de ruimte nemen en krijgen voor nieuwe impulsen aan het onderwijs en aan het empirisch onderzoek.

Zonder allerlei ondersteuning in heden en verleden van collega’s, studentassistenten, personeel van de schoonmaak, catering en beveiliging, zou ik hier vandaag niet kunnen staan, en zonder inbedding in een levendige universitaire gemeenschap zou ik hier niet willen staan. Dank dus ook aan allen die normaliter de campussen bevolken.

Hier in de aula zijn we nu noodgedwongen met slechts enkele collega's, en een paar goede vrienden en familieleden, mijn *extended family*. Bij jullie voel ik me thuis.

Nico, jij hebt me kennis laten maken met zowel de sociologie als de theologie. Peter Bergers werk plukte ik uit jouw studieboeken van de KTHA. Doordat je mij tijdens het dweilen van de winkel en het doen van de afwas de grondbeginselen van de theologie had bijgebracht, kon ik in Leiden meepraten met de godgeleerden, en de deeltijdstudie in Tilburg in voltijdstempo volbrengen.

Leonie, met zekerheid kan ik stellen dat deze rede zonder jou niet zou kunnen zijn gehouden. In Baden-Baden gaf je feedback op de synopsis, in Drenthe becommentarieerde je dagelijks een nieuw hoofdstuk, en vervolgens was je wel benieuwd naar hoe het geheel er een paar weekenden later dan wel uit was gaan zien. Gekomen na de sollicitatie heb je het traject tot de oratie met rotsvast vertrouwen gevolgd. En dan heb ik het belangrijkste nog niet gezegd.

Literatuur

- Ajouaou, Mohamed. *Imam achter tralies. Casestudie naar islamitisch geestelijke verzorging in Nederlandse penitentiaire inrichtingen met bouwstenen voor een beroepsprofiel*. PhD Thesis, Universiteit van Tilburg, 2010.
- Baart, Andries. *Een theorie van de presentie*. Utrecht: Lemma, 2001.
- Bauduin, Dorine (red.), *Ontzuidde zorg - ontzieldde zorg? Inhoudelijke aspecten van de relatie levensbeschouwing en geestelijke gezondheidszorg*. Utrecht: NcGv, 1983.
- , *Ontzuidde zorg - ontzieldde zorg? Institutionele aspecten van de relatie levensbeschouwing en geestelijke gezondheidszorg*. Utrecht: NcGv, 1983.
- Begemann, Christien, en Mariëlle Cuijpers. *Kwaliteitsstandaard Levensvragen. Omgaan met levensvragen in de langdurige zorg voor ouderen*. Expertisecentrum Levensvragen en Ouderen (Vilans (i.o.v. Zorginstituut Nederland / Kwaliteitsinstituut en het Ministerie van VWS, mei 2015). www.netwerklevensvragen.nl.
- Beroepsstandaard Geestelijk Verzorger*. 2015, geraadpleegd 1 augustus 2017, <https://vgvz.nl/over-de-vgvz/beroepsstandaard-gv-2015/>.
- Berger, Peter L. *The sacred canopy*. New York: Doubleday, 1967.
- Berger, Peter L., en Thomas Luckmann. *The social construction of reality : a treatise in the sociology of knowledge*. New ed. ed. Harmondsworth [etc.]: Penguin, 1971.
- Bersee, Ton. *Geestelijke verzorging en 'evidence-based' werken*. Reeks KSGV. Tilburg: KSGV, 2018.
- Beyer, Peter. 'Review of Kees de Groot, *The Liquidation of the Church* (Oxford & New York: Routledge, 2018).' *Journal of Religion in Europe* 12 (2020): 337-39.
- Boelaars, H., et al. *Onrust in de zielzorg*. Utrecht/Brussel: Het Spectrum, 1950.

- Boertien, Dienne, en Wouter Kusters. 'Inleiding. Filosofie als herstelondersteuning.' In Dienne Boertien en Wouter Kusters (red.), *Filosofie bij Herstelondersteuning. Opnieuw denken over geestelijke gezondheid*. Utrecht: Kenniscentrum Phrenos / Werkplaats Herstelondersteuning / Stichting Psychiatrie en Filosofie, 2018, 5-12.
- Bohlmeijer, Lex, en Nina Polak. *Podcastserie De zingevers*. Podcast audio 2020-2021. <https://decorrespondent.nl/collectie/de-zingevers>.
- Bos, David J. "Wee de pastor die psycholoog wordt!" Over Karl Barth, Carl Rogers en Eppe Gremdaad.' *Psychologie & Maatschappij* 16, no. 3 (1992): 238-58.
- Bos, Taco. 'Naar een nieuwe GGZ. Ontwikkeling van de Generieke module 'Herstelondersteuning'.' *Tijdschrift Geestelijke Verzorging* 21-32, no. 90 (2018).
- Bourdieu, P. 'Le champ religieux dans le champ de manipulation symbolique.' In G. Vincent (red.), *Les nouveaux clercs*, Histoire et société. Genève: Labor et fides, 1985, 255-61.
- Bourdieu, Pierre. 'Genèse et structure du champ religieux.' *Revue française de Sociologie* 12, no. 3 (1971): 295-334.
- Bruggeman, Richard, en Menno Oosterhoff. 'Is zingeving de taak van de psychiatrie?' *NRC Handelsblad*, 21 december 2019.
- Colijn, Sjoerd, Myriam Van Gael, Giel Hutschemaekers, Jan Jaspers, Frank Koerselman, Jos de Kroon, Justine van Lawick, en Nelleke J. Nicolai. 'Commentaren op 'Het einde van de psychotherapie' (Verhaeghe, 2009).' *Tijdschrift voor Psychotherapie* 35, no. 6 (2009): 438-76.
- Damen, Annelieke, en Carlo Leget. *Kennissynthese onderzoek naar geestelijke verzorging in de palliatieve zorg*. Universiteit voor Humanistiek, in opdracht van ZonMw (4 oktober 2017). <https://www.zonmw.nl/nl/onderzoek-resultaten/palliatieve-zorg/kennissynthese-geestelijke-verzorging/>.

- Davidson, Markus Altena. 'Theo van Baaren's systematic science of religion revisited. The current crisis in Dutch study of religion and a way out.' *NTT Journal for Theology and the Study of Religion* 74, no. 2 (2020): 213-42.
- de Bruin, Ellen, en Wouter van Noort. 'Psychiaters zijn nu supersterren, wat zegt dat over deze tijd?' *NRC Handelsblad*, 12 december 2012.
- De Groot, C.N. *Naar een nieuwe clerus. Psychotherapie en religie in het Maandblad voor de Geestelijke Volksgezondheid*. Kampen: Kok Agora, 1995.
- De Groot, Kees. 'Het buitenkerkelijke succes van de christelijke zielzorg.' *Religie & Samenleving* 2, no. 3 (2017): 143-59.
- . *The Liquidation of the Church*. Routledge New Critical Thinking in Religion, Theology and Biblical Studies. London / New York: Routledge, 2018.
- De Jonge, Hugo. *Kamerbrief Aanpak geestelijke verzorging/levensbegeleiding*. Den Haag, 2018, 8 oktober.
- De Wachter, Dirk. *De kunst van het ongelukkig zijn*. Leuven: LannooCampus, 2019.
- Denys, Damiaan. *Het tekort van het teveel. De paradox van de geestelijke gezondheidszorg*. Amsterdam: Nijgh & Van Ditmar, 2020.
- Dr. M.A.M. (Marga) Klompé. z.j., accessed 22 oktober 2020, https://www.parlement.com/id/vgo9ll2atbta/m_a_m_marga_klompé.
- Droogers, André. 'The third bank of the river. Play, methodological ludism, and the definition of religion.' In Anton van Harskamp, Grace Davie, Johan Roeland en Peter Versteeg (red.), *Playful Religion*. Delft: Eburon, 2006, 75-96.
- Droogers, André F., en Anton van Harskamp (red.), *Methods for the study of religious change : from religious studies to worldview studies*. Sheffield/Bristol: Equinox, 2014.

- Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens*. 2010, accessed 26 juli 2017, http://www.echr.coe.int/Documents/Convention_NLD.pdf.
- Evetts, Julia. 'The Sociological Analysis of Professionalism: Occupational Change in the Modern World.' *International Sociology* 18, no. 2 (2003/06/01 2003): 395-415. <https://doi.org/10.1177/0268580903018002005>. <https://doi.org/10.1177/0268580903018002005>.
- Foucault, Michel. *Bekentenissen van het vlees. Geschiedenis van de seksualiteit IV*. Amsterdam: Boom, 2020 [2018].
- Freidson, Eliot. *Professionalism: the third logic*. Cambridge: Polity, 2001.
- Grondwet voor het Koninkrijk der Nederlanden*. 2008.
- Heitink, G., Körver, J., R. Dullaert, en M. van den Berg. *Pastoraat en geestelijke gezondheidszorg*. Baarn: Ambo, 1996.
- Hölsgens, Vicky. *Gebroken verhalen aan de keukentafel. Over zingeving in de Nederlandse verzorgingsstaat*. PhD, Universiteit voor Humansitiek, 2020.
- Holtzapffel, Koen, en Joost Röselaers. 'De psychiaters en het kerstkind.' *Remonstranten.nl*, 25 december 2019. <https://www.remonstranten.nl/blog/inspiratie/de-psychiaters-en-het-kerstkind/>.
- Hopman, A.M. *Uitvoeringstoets geestelijke verzorging*. College voor zorgverzekeringen (Diemen: 2006). <https://www.zorginstituutnederland.nl/publicaties/rapport/2006/07/13/uitvoeringstoets-geestelijke-verzorging>.
- Houtman, Dick. *Op jacht naar de echte werkelijkheid. Dromen over authenticiteit in een wereld zonder fundamenteen (oratie Rotterdam)*. Amsterdam: Pallas Publications, 2008.
- Huber, Machteld, en Bert Garssen. 'Relaties tussen zingeving, gezondheid en welbevinden.' In Lynette Wijgengangs, Thirza Ras en Wendy Reijmerink (red.), *De mens centraal. ZonMw-signalement over Zingeving in zorg*. Den Haag: ZonMw, 2017, 6-21.

Jacobs, Gaby. *Zin in geestelijke verzorging (Oratie Universiteit voor Humanistiek)*. Utrecht: Universiteit voor Humanistiek, 23 januari 2020. www.uvh.nl.

Joas, Hans. *De macht van het heilige: een alternatief voor de geschiedenis van de onttovering*. Rotterdam: Lemniscaat, 2018.

Körver, Sjaak, Eric Bras, en Martin Walton. 'Geestelijke verzorging onder de loep. Elementen van zingeving en levensbeschouwing als aanknopingspunt voor de christelijke traditie? .' In Samuel Goyvaerts, Kees de Groot en Jos Pieper (red.), *Over de hardnekkige aanwezigheid van het christendom*, edited by. Utrechtse Studies. Almere: Parthenon, 2020, 140-56.

Lekkerkerker, E.C. 'Richtlijnen voor de bureaus voor levens- en gezinsmoeilikheden en voor de bureaus voor huwelijksaangelegenheden.' *Maandblad voor de Geestelijke Volksgezondheid* (1956): 265-71.

Liefbroer, Anke, Annelieke Damen, Selma Haverkate, Jenny Kloosterhuis, Sjaak Körver, Carlo Leget, Anja Visser, Iris Wierstra, en Hetty Zock. 'Financiering van GV in de thuissituatie. Observaties en vragen vanuit de PLOEG-projecten.' *Tijdschrift Geestelijke Verzorging* 23, no. 98 (2020): 46-62.

Maagdelyjn, Ed, Michiel Verkoulen, Willem Jan Meerding, Laura van Steenveldt, en Piet de Bekker. *Geestelijke Verzorging. Een inventariserend onderzoek naar de huidige situatie omtrent bereikbaarheid en financiering*. Zorgvuldig advies (8 oktober 2018). <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/kamerstukken/2018/10/08/kamerbrief-over-aanpak-geestelijke-verzorging-levensbegeleiding>.

Mintzberg, Henry. *Organisatiestructuren*. [Amsterdam]: Pearson Prentice Hall, 2006.

Nederland, Integraal Kankercentrum. *Richtlijn Zingeving en spiritualiteit in de palliatieve fase. Landelijke richtlijn*. (Integraal Kankercentrum Nederland, 30 september 2018). <https://www.netwerkpalliatievezorg.info/Portals/129/Centrum%20voor%20Levensvragen/Pagina%20voor%20Geestelijk%20verzorgers/14.%20%20Zingeving%20en%20spiritualiteit%20in%20de%20palliatieve%20fase.pdf?ver=2020-06-18-133051-423>.

- Reijmerink, Wendy. 'Inleiding en verantwoording.' In Lynette Wijgergangs, Thirza Ras en Wendy Reijmerink (red.), *De mens centraal. Zingeving in zorg*. Den Haag: ZonMw, 2017, 11-13.
- Reisen, M.E.H. *On sails of the southwind. Marga Klompé's legacy for international social responsibility: social inclusion as a measure of relevance in science*. Tilburg: Tilburg University, 2011.
- Rose, Nikolas. 'Experts of the soul.' *Psychologie und Geschichte* 3, no. 1/2: 91-99.
- Ruygers, H. (red.) *De Horstink-lessen over het huwelijk*, Pastorale cahiers. Hilversum/Antwerpen: Landelijk Centrum voor Katholieke Actie / Nederlands Pastoraal Instituut / Paul Brand, z.j.
- Sammet, Kornelia, en Tomas Steffens. 'Die Professionalisierung der Seelsorge am Beispiel der evangelischen Krankenhausseelsorge – eine soziologische Perspektive.' *Zeitschrift für Religionswissenschaft* 13, no. 1 (2005). <https://doi.org/10.1515/zfr.2005.13.1.61>.
- Schmeets, Hans. *Wie is religieus, en wie niet?* Centraal Bureau voor de Statistiek (Den Haag: 2018). <https://www.cbs.nl/nl-nl/achtergrond/2018/43/wie-is-religieus-en-wie-niet>.
- Simons, Ed, en Lodewijk Winkeler. *Het Verraad der Clercken. Intellectuelen en hun rol in de ontwikkelingen van het Nederlandse katholicisme na 1945*. Baarn: Arbor, 1987.
- Smit, H.F.E. *Publieke geestelijke gezondheid: analyse en synthese (Oratie Vrije Universiteit)* Utrecht: Trimbos Instituut, 2009.
- Snelder, Wim. 'Beknopte geschiedenis van de VGZ tot 2000.' In *Nieuw handboek geestelijke verzorging*, edited by Jaap Doolaard, 84-100. Kampen: Kok, 2006.
- Ter Borg, Meerten B. *Waarom geestelijke verzorging? Zingeving en geestelijke verzorging in de moderne maatschappij*. Nijmegen: KSGV, 2000.

- Ter Meulen, R.H.J. . *Ziel en zaligheid : de receptie van de psychologie en van de psychoanalyse onder de katholieken in Nederland 1900-1965*. Nijmegen/Baarn: Katholiek Studiecentrum/Ambo, 1988.
- Trimbos, C.J.B.J. *Geestelijke gezondheidsleer en geestelijke gezondheidszorg*. Spectrum, 1959.
- Van der Grinten, Tom. *De vorming van de ambulante geestelijke gezondheidszorg : een historisch beleidsonderzoek*. Baarn: Ambo, 1987.
- Van der Stel, Jaap. 'Definitie "gezondheid" aan herziening toe.' *Medisch Contact* 23. (2016): 18-19. <https://www.medischcontact.nl/nieuws/laatste-nieuws/artikel/definitie-gezondheid-aan-herziening-toe.htm>.
- Van Krieken, Robert. 'The organization of the soul: Elias and Foucault on discipline and the self.' *European Journal of Sociology* 31, no. 2 (1990): 253-371.
- Verhaeghe, Paul. *Het einde van de psychotherapie*. 8e dr. ed. Amsterdam: De Bezige Bij, 2011.
- . *Intimiteit*. Amsterdam: De Bezige Bij, 2018.
- . 'Psychotherapie als wetenschappelijk en economisch product: het einde in zicht?'. In Ruud Abma et al, *Evidentie en existentie*. Evidence-based handelen en verder ... Tilburg: KSGV, 2010, 83-104.
- Visser, Gerard. 'Ik ben geen psychiatrische ziekte, maar een mens. Over herstel als erkenning van de zielsdimensie.' In Dienne Boertien en Wouter Kusters (red.), *Filosofie bij Herstelondersteuning. Opnieuw denken over geestelijke gezondheid*. Utrecht: Kenniscentrum Phrenos / Werkplaats Herstelondersteuning / Stichting Psychiatrie en Filosofie, 2018, 33-46.
- . *Niets cadeau. Een filosofisch essay over de ziel*. Annalen van het Thijmgenootschap. Nijmegen: Valkhof Pers, 2009.
- Weber, Max. *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie III*. Tübingen: J.C.B. Mohr (Paul Siebeck), 1988 [1921].

- . *Max Weber Gesamtausgabe*. Vol. I, 19, Tübingen: J.C.B. Mohr (Paul Siebeck), 1989.
- . *Wirtschaft und Gesellschaft*. Tübingen: J.C.B. Mohr (Paul Siebeck), 1980 [1921].
- Westhoff, Hanneke. *Geestelijke bevrijders: Nederlandse katholieken en hun beweging voor geestelijke volksgezondheid in de twintigste eeuw*. Nijmegen: Valkhof Pers, 1996.
- Zock, T.H., A. Visser-Nieraeth, S.F.S. Haverkate, en J.J. Kloosterhuis. *Best practices voor integratie van geestelijke verzorging in zorg rond de thuissituatie*. (V2 DataverseNL, 2020).

Colofon

Fotografie omslag

Maurice van den Bosch

Opmaak en drukwerk

Studio | powered by Canon

